

ІНСТИТУЦІЙНІ МЕХАНІЗМИ ЗАХИСТУ ПРАВА ЛЮДИНИ НА РЕПРОДУКТИВНЕ ВІДТВОРЕННЯ

INSTITUTIONAL MECHANISMS TO PROTECT HUMAN RIGHTS FOR REPRODUCTIVE PROCREATION

Чечерський В.І.,

*кандидат юридичних наук, доцент,
прокурор відділу
Генеральної Прокуратури України*

Законодавче закріплення прав і свобод людини у репродуктивній сфері ще не забезпечує їхній безумовний захист. Держава повинна впровадити через державний примус та через систему державних і недержавних органів як гарантування цих прав і свобод, так і їх охорону та захист.

Стаття присвячена інституційним механізмам захисту права людини на репродуктивне відтворення. Вказується на важливість створення ефективної системи уповноважених органів для захисту прав людини у репродуктивній сфері.

Досліджено місце центральних органів державної влади, таких як парламент, уряд, спеціальні органи державної влади, не тільки у формуванні національної репродуктивної політики, але й у створенні гарантій і механізмів захисту права людини на репродуктивне відтворення. На досвіді різних держав виділено особливе значення спеціальних державних органів і установ, у компетенцію яких віднесено окремі питання захисту прав людини в цій сфері.

Крім того, звернуто увагу на роль місцевих органів державної влади та органів самоврядування в інституційному механізмі захисту прав людини у репродуктивній сфері. Наголошено на їхньому значенні під час вирішення регіональних проблем у цій проблематиці, зокрема, шляхом створення відповідних регіональних програм та їх фінансування.

Особливу ланку інституційного механізму становлять правоохоронні органи та суди. Саме на них покладається основне навантаження в захисті оспорюваних чи порушених прав людини у репродуктивній сфері.

У будь-якій державі вагомим чинником у інституційному механізмі захисту є також неурядові організації, професійні асоціації, які, ґрунтуючись на нормах закону, створюють власні етичні приписи і правила поведінки, зокрема, під час лікування допоміжними репродуктивними технологіями.

Досліджено роль міжнародних органів. Розкрито вагоме значення Організації Об'єднаних Націй, міжнародних судів та інституцій, Всесвітньої організації охорони здоров'я у розвитку правової політики у репродуктивній сфері.

Підкреслено вплив із досліджуваного питання міжнародних неурядових організацій, зокрема Всесвітньої медичної асоціації.

Ключові слова: права людини, природні права, право на репродуктивне відтворення, репродуктивні права, міжнародне регулювання прав людини.

Legislative protection of human rights and freedoms in the reproductive field does not yet ensure their unconditional protection. A state must implement, through the state coercion and through the system of the state and non-state bodies, both should guarantee these rights and freedoms, as well as their protection and defense.

This article is focusing on institutional mechanisms of the protection of the human rights for reproduction. The importance of creating an effective system of authorities for the protection of human rights in the reproductive field was emphasized.

The place of central state authorities, such as parliament, government and special bodies of state power, was investigated not only in a formulation of national reproductive policies but also in the formation of guarantees and mechanisms for the protection of human rights for reproduction. The experience of different states emphasizes the special importance of the special state of bodies and institutions, which have specific experience of human rights protection.

In addition, attention has been paid to the role of the local government and self-government bodies in the institutional mechanism of human rights protection in the reproductive field. They are emphasizing their importance in solving regional problems in this area, in particular by creating and supporting regional programs.

A special element of the institutional mechanism is law enforcement agencies and courts. They place the brunt of protecting the impacted or affected human rights in the reproductive field.

In any state, non-governmental organizations, professional associations, which, based on directions of the law, create their own ethical instructions and rules of conduct, including the guidelines associated with reproductive technologies. It is a significant factor in the institutional protection's mechanism.

The role of international bodies has been investigated. The important role of the United Nations, international courts, institutions and the World Health Organization in the development of legal policy in the reproductive field has been revealed.

The role of the researched issue of international non-governmental organizations, in particular, the World Medical Association is emphasized.

The role of international bodies has been investigated. Significant importance of the United Nations, international courts, institutions and the World Health Organization in the development of legal policy in the reproductive field is disclosed.

The impact on the research issue of international non-governmental organizations, in particular, the World Medical Association is emphasized.

Key words: human rights, natural rights, right to continue of the genus, reproductive rights, international regulation of human rights.

Постановка проблеми. Саме по собі нормативне закріплення права людини на репродуктивне відтворення ще не створює безумовних гарантій його захисту, хоча і передусім цьому. Адже реальність таких гарантій знаходить прояв, з одного боку, у їх правовому закріпленні, а з іншого – у недопущенні будь-яких порушень та утисків завдяки системі державного примусу та інституційним механізмам захисту. Тому важливу роль для належного законодавчого регулювання наведеного права набуває дослідження розгалуженої, однак взаємопов'язаної, системи державних і недержавних органів та установ, які повинні забезпечити його охорону й захист.

Актуальність теми. Нині в Україні відсутній спеціальний закон, який би регулював права людини у репродуктивній сфері. Тому дослідження інституційних механізмів їх охорони та захисту, зокрема, з врахуванням міжнародної практики повинно стати тим базисом, який буде покладено в основу майбутнього спеціалізованого вітчизняного законодавчого акта.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питання інституційного захисту прав людини неодноразово було предметом дослідження науковців, проте лише деякі з них виокремили особливості такого захисту у репродуктивній сфері. Значну увагу цій тематичі присвячено В.О. Міхальовим, К.В. Ксьондзик, Д.О. Пугачем та іншими вченими. Проте переважно ними розглянуто питання врегулювання репродуктивних прав людини у широкому контексті. Як наслідок, акцентовано увагу не так на праві людини на репродуктивне відтворення, яке є фундаментальним природним правом, як на інших, пов'язаних із ним репродуктивних правах.

Мета статті полягає в дослідженні інституційних засобів захисту права людини на репродуктивне відтворення.

Виклад основного матеріалу. Кожна з держав вибудувала свій власний, притаманний тільки їй інституційний механізм захисту прав людини, зокрема, у репродуктивній сфері. Водночас, незважаючи на всю різноманітність, для всіх них одночасно характерна і певна тотожність цього механізму завдяки схожості ролі та значення окремих органів і установ, які виконують подібні функції та повноваження.

Зокрема, порівняльно-правовий аналіз вітчизняних і зарубіжних законодавчих актів надає підстави стверджувати, що неабияку роль у захисті права людини на репродуктивне відтворення та пов'язаних із ним репродуктивних прав відіграє законодавчий орган.

Парламент наділений широкими повноваженнями, перш за все, у формуванні національної політики у репродуктивній сфері через прийняття відповідних законів та інших нормативних актів відповідно до компетенції. Наприклад, Конституція України закріплює базові засади, які відображають обов'язковість законодавчого регулювання питань, що розглядаються, а також контрольні функції Верховної Ради України в цій галузі. Відповідно до п. 6 ч. 1 ст. 92 Конституції України виключно

законами визначаються засади регулювання праці і зайнятості, шлюбу, сім'ї, охорони дитинства, материнства, батьківства [1].

Істотним важелем впливу є здійснення парламентського контролю щодо забезпечення охорони репродуктивних прав і репродуктивного здоров'я населення. Більшість парламентів світу наділені контрольними повноваженнями, зокрема, мають право проводити слухання з тематики здійснення репродуктивної політики, забезпечення та захисту прав людини у репродуктивній сфері, заслуховувати посадових осіб держави, зокрема керівників уповноважених державних органів, висловлювати їм недовіру тощо. Окремим елементом парламентського контролю є Уповноважений з прав людини, який має широкі функції та повноваження для захисту прав людини.

Раціональною є пропозиція Д.О. Пугача, що доцільно використати потенціал інституту медичного омбудсмена. Як приклад ним наводиться наявний досвід Великобританії, в якій система оцінки збору скарг і лікарських помилок побудована за участю двох органів – Служби уповноваженого у справах здоров'я (Health Service Ombudsman) і Служби парламентського уповноваженого (Parliamentary Ombudsman). Омбудсмен охорони здоров'я проводить незалежні розслідування за скаргами про неправильні і несправедливі дії медичних установ або їхніх працівників або про медичні послуги неналежної якості. На відміну від нього, парламентський омбудсмен забезпечує незалежну процедуру розгляду скарг на більш високому рівні для виправлення помилок, допущених окремими особами, покращення роботи державних служб і освідомлення громадських структур [2, с. 119].

Суб'єктом забезпечення прав людини у цій сфері є також резидент держави або в окремих випадках – керівник уряду (канцлер, губернатор тощо) у державах, де на таку службову особу фактично покладено функції Глави Держави, а президент виконує обмежені представницькі функції. Він реалізує цю конституційну функцію як своєю особистою діяльністю, не допускаючи порушень прав людини, контролюючи роботу різноманітних інституцій з погляду дотримання ними прав і свобод людини та громадянина, так і приймаючи чи ініціюючи нормативні акти, спрямовані на забезпечення їхнього захисту.

Широкими повноваженнями з цього питання наділений також уряд. Як вищий орган виконавчої влади, він зобов'язаний координувати дії міністерств та інших органів центральної виконавчої влади з метою забезпечення права людини на репродуктивне відтворення. До його компетенції належить розроблення законопроектів як суб'єкта законодавчої ініціативи, а також підзаконних нормативно-правових актів із питань забезпечення прав людини у репродуктивній сфері, охорони материнства і дитинства, збереження репродуктивного здоров'я, заохочення та підвищення народжуваності та ін.

Уряди держав мають досить різноманітні повноваження з регулювання правовідносин у репродуктивній

сфері. У Республіці Вірменія виключно урядом встановлюються порядок і умови зберігання наданих громадянами статевих клітин і ембріонів, донатія гамет, проведення добровільної медичної стерилізації, штучного переривання вагітності [3]. Відповідно до ст. 14 Закону Республіки Молдова «Про репродуктивне здоров'я» уряд затверджує національні програми, спрямовані на охорону репродуктивного здоров'я [4]. У Республіці Таджикистан на уряд покладено обов'язок встановлення переліку видів професійної діяльності та медичних показань, на підставі яких державою гарантується безоплатне надання послуг зі зберігання статевих клітин (ч. 5 ст. 90 Кодексу), переліку соціальних показань для штучного переривання вагітності (ч. 4 ст. 92 Кодексу) та ін. [5].

Ст. 6 профільного Закону Киргизької Республіки передбачено, що уряд:

- 1) визначає основні напрями єдиної державної політики в галузі охорони репродуктивних прав громадян;
- 2) розробляє і приймає державні програми, спрямовані на реалізацію репродуктивних прав громадян;
- 3) здійснює контроль за діяльністю державних органів у сфері репродуктивних прав громадян;
- 4) затверджує перелік гарантованих державою послуг з охорони репродуктивного здоров'я і планування сім'ї.

Крім того, він визначає підстави та умови штучного переривання вагітності (ч. 6 ст. 16), методу сурогатного материнства (ч. 10 ст. 18), порядок проведення штучного запліднення (ч. 9 ст. 20) тощо [6].

Ще більшими повноваженнями наділені уряди, у яких їхній керівник фактично виконує функції, належні Главі Держави.

Безпосереднім органом у системі центральних органів виконавчої влади, на який покладено забезпечення формування та реалізації державної політики у сфері охорони здоров'я, є спеціальний уповноважений орган державної (виконавчої) влади.

Згідно з ч. 1 ст. 16 Закону Республіки Молдова «Про репродуктивне здоров'я» організація і координація всіх заходів у сфері охорони репродуктивного здоров'я здійснюється Міністерством охорони здоров'я. Відповідно до ст. 83 Кодексу про охорону здоров'я Республіки Таджикистан уповноважений державний орган у сфері охорони здоров'я здійснює керівництво наданням послуг у сфері охорони репродуктивного здоров'я, діяльністю республіканських організацій, державних науково-дослідних і навчальних установ, розробляє стратегію охорони репродуктивного здоров'я населення і спільно з місцевими виконавчими органами державної влади є відповідальним за забезпечення населення послугами у сфері репродуктивного здоров'я [5]. В Україні таку роль виконує Міністерство охорони здоров'я України, яке здійснює нормативно-правове регулювання у сфері охорони репродуктивного здоров'я; здійснює контроль і нагляд за додержанням законодавства про охорону здоров'я, зокрема, під час надання послуг допоміж-

них репродуктивних технологій; встановлює медичні показники застосування методів стерилізації громадян; затверджує порядки застосування методу штучного запліднення та імплантації ембріона, визначення критеріїв перинатального періоду, живонароджуваності та мертвонароджуваності, а також медичного обстеження донора; здійснює інші повноваження [7].

Порядок і різновид методів застосування допоміжних репродуктивних технологій, умови їх застосування та перелік протипоказань, донатії репродуктивного матеріалу встановлюються державним уповноваженим органом управління в галузі охорони здоров'я також у Вірменії, Молдові, Білорусії, Казахстані, Словаччині, Іспанії та інших.

Крім того, з метою забезпечення проведення державної політики у репродуктивній сфері окремі держави створили спеціальні уповноважені органи. Вони діють або в складі центрального органу виконавчої влади, що провадить державну політику у сфері охорони здоров'я, або є самостійними органами з широкими повноваженнями.

Відповідно до ч. 2 ст. 16 Закону Республіки Молдова «Про репродуктивне здоров'я» з метою координації і контролю діяльності у сфері допоміжної репродукції в межах Міністерства охорони здоров'я створено комітет, функції якого встановлюються наказом міністра охорони здоров'я. У Великобританії діє уповноважений самостійний орган у сфері запліднення та ембріології людини – The Human Fertilization and Embryology Authority. Він контролює додержання законодавства у репродуктивній сфері, проводить перевірки, надає відповідні консультації, взаємодіє з компетентними органами інших держав тощо [8].

У деяких державах утворено спеціальні органи з окремих питань, що виникають під час реалізації людиною прав у репродуктивній сфері.

Наприклад, в Ізраїлі, згідно з указом генерального директора Міністерства охорони здоров'я від 9 травня 2005 р. № 21/2005 «Призначення Національної комісії відповідно до правил Міністерства охорони здоров'я щодо вибору статі дитини за допомогою преімплантаційної генетичної діагностики», утворено Національну комісію з питань вибору статі дитини, яка складається з фахівців у галузі медицини, психології, соціальної роботи, права та етики, а також релігійних діячів [9]. До її повноважень належить розгляд клопотань громадян про дозвіл на вибір статі дитини завдяки методу преімплантаційної діагностики в порядку та з підстав, встановлених національним законодавством.

Суб'єктами адміністративно-правового забезпечення прав пацієнта, гарантування та захисту репродуктивних прав є також місцеві органи виконавчої влади. У їхньому складі функціонують підрозділи охорони здоров'я, які наділені досить широкими повноваженнями у сфері охорони здоров'я. Державні адміністрації покликані впроваджувати комплексний розвиток території, захищати права та законні інтереси громадян, зокрема, у сфері охорони репродуктивного здоров'я.

В Україні ці положення знайшли відображення у ст. 22 Закону України «Про місцеві державні адміністрації» [10]. Прикладом їх реалізації є розпорядження голови Донецької обласної державної адміністрації, керівника обласної військово-цивільної адміністрації від 2 березня 2018 р. № 293/5-18, яким затверджено Регіональну програму «Репродуктивне та статеве здоров'я населення Донецької області» на 2018–2022 роки» [11].

Ст. 8 Закону Киргизької Республіки передбачено, що місцеві державні адміністрації:

1) розробляють, затверджують і фінансують територіальні програми в галузі охорони репродуктивних прав громадян;

2) координують і контролюють діяльність, здійснювану державними організаціями освіти, охорони здоров'я, неурядовими організаціями в галузі зміцнення репродуктивного здоров'я громадян;

3) забезпечують умови для реалізації громадянами їхніх репродуктивних прав шляхом надання матеріально-технічної допомоги державним і недержавним організаціям охорони здоров'я [6].

Подібні повноваження в цій сфері мають місцеві органи виконавчої влади у Таджикистані, Узбекистані тощо.

Активну участь у реалізації державної політики в галузі охорони репродуктивного здоров'я населення, репродуктивних прав беруть органи місцевого самоврядування. У їхній структурі утворюються та діють спеціальні підрозділи, які здійснюють управління галуззю охорони здоров'я, зокрема з питань забезпечення прав пацієнта. Наприклад, згідно з ч. 3 ст. 14 Закону Республіки Молдова «Про репродуктивне здоров'я» органи місцевого публічного управління мають право розробляти і здійснювати програми з охорони репродуктивного здоров'я на місцях.

Захист порушених прав громадян у репродуктивній сфері покладається і на систему правоохоронних органів, до яких, перш за все, слід віднести органи поліції та прокуратури. Передусім мається на увазі захист права людини на репродуктивне відтворення та пов'язаних із ним репродуктивних прав від кримінальних і адміністративних посягань.

Ефективним засобом для відновлення права є судовий захист прав та інтересів, а захищеність є необхідним складником права. У правовій державі звернення до суду є універсальним механізмом захисту прав, свобод і законних інтересів людини. За допомогою принципу судового захисту досягається як відновлення права, так і попередження суб'єктів про відповідальність за можливе порушення прав інших осіб.

Наприклад, у ст. 10 Закону Киргизької Республіки «Про репродуктивні права громадян і гарантії їх реалізації» передбачено, що громадяни мають право на захист своїх сексуальних і репродуктивних прав шляхом оскарження дій (чи бездіяльності), рішень органів, організацій і посадових осіб, пов'язаних із реалізацією ними сексуальних і репродуктивних прав, у державних органах або в суді відповідно до законодавства Киргизької Республіки [6].

Загалом, судова форма захисту прав людини у репродуктивній сфері реалізується шляхом конституційного, цивільного, адміністративного й кримінального судочинства. У цьому контексті слід виділити Конституційний Суд як орган конституційної юрисдикції, що покликаний через надані йому повноваження захищати права та свободи людини і громадянина.

Зокрема, у різних державах неодноразово порушувалося питання про роз'яснення вимог Конституції з приводу трактування права на життя, моменту початку життя, захисту права на життя, його співвідношення з правом на штучне переривання вагітності, заборону контрацепції та ін. Наприклад, Конституційний Суд Словацької Республіки 4 грудня 1997 р. прийняв рішення про відповідність окремих положень Закону про штучне переривання вагітності вимогам ст. 15 Конституції. Тільки упродовж останнього десятиліття висновки про неконституційність законодавчої заборони абортів зроблено органами конституційної юрисдикції Південної Кореї, Чилі та низки інших держав.

Вагому роль у забезпеченні захисту прав людини у репродуктивній сфері мають міжнародні інституції, такі як Організація Об'єднаних Націй з її спеціалізованими установами, зокрема Всесвітньою організацією охорони здоров'я, ЮНЕСКО, ЮНІСЕФ, Фонд ООН у сфері народонаселення (ЮНФПА), а також Комітетом із прав людини ООН. Завдяки їхнім зусиллям прийнято низку міжнародних документів, які спрямовані на врегулювання прав людини у репродуктивній сфері [12].

На Всесвітню організацію охорони здоров'я, як спеціалізовану інституцію ООН у сфері охорони здоров'я, покладено виключну відповідальність щодо впровадження права на репродуктивне здоров'я шляхом координування діяльності уповноважених органів на міжнародній арені.

Загальною декларацією про геном людини і права людини 1997 року на ЮНЕСКО покладено обов'язок заохочувати й розвивати дослідження етичних проблем і вживати відповідних заходів у зв'язку з наслідками науково-технічного прогресу у сферах біології та генетики в межах дотримання прав людини і основних свобод [13].

Крім того, кожен регіон створив власну систему захисту репродуктивних прав людини. Наприклад, у Європі значне місце в цій системі посідає Рада Європи, Комітет міністрів Ради Європи тощо; у Північній та Південній Америці – Міжамериканська комісія з прав людини та інші.

Однак найсуттєвішим є вплив міжнародних судових інстанцій, таких як Європейський Суд із прав людини, Міжамериканський суд із прав людини, Африканський Суд із прав людини та народів. Національні законодавства зобов'язані створювати механізми, які б гарантували можливість захисту своїх прав у міжнародних судових інстанціях.

Серед суб'єктів забезпечення права людини на репродуктивне відтворення особливе значення мають недержавні організації, вплив яких на відносини,

що складаються у сфері охорони репродуктивного здоров'я, є невіддільним атрибутом громадянського суспільства. Істотне значення відіграють національні медичні асоціації. В Україні діє низка недержавних організацій, які безпосередньо захищають права пацієнтів, зокрема, в репродуктивній сфері. Серед них – Українська асоціація репродуктивної медицини, Всеукраїнська рада захисту прав та безпеки пацієнтів, Всеукраїнська громадська організація «Фундація медичного права та біоетики України» і т.д. У деяких країнах (Японії, Філіппінах та інших) такі організації виконують певні контрольні повноваження, що характерні зазвичай органам державного контролю.

Значний інституційний вплив на впровадження методики лікування безпліддя за допомогою репродуктивних технологій, захист прав пацієнтів під час лікування безпліддя мають міжнародні організації,

зокрема Всесвітня медична асоціація. Нею прийнято низку декларацій, положень та інших документів щодо запліднення *in vitro*, медичного абортів, планування сім'ї, використання контрацепції, генетичної інженерії тощо.

Висновки. На державу покладається обов'язок не тільки визнання, а й забезпечення права людини на репродуктивне відтворення та пов'язаних із ним репродуктивних прав, зокрема, за допомогою відповідних державних і недержавних органів, їхніх посадових і службових осіб.

Наявність нормативного регулювання нездатне забезпечити дієву охорону та захист вказаного фундаментального права за відсутності належної інституційної системи, де важливою передумовою цьому є тісна взаємодія між уповноваженими державними органами та громадськими організаціями.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Конституція України : Закон України від 28 червня 1996 р. № 254к/96-ВР. URL: <https://zakon.rada.gov.ua> (дата звернення: 27.08.2019).
2. Пугач Д.О. Адміністративно-правове регулювання відносин у сфері допоміжних репродуктивних технологій : дис. ... к-та юрид. наук : 12.00.07 / Київський міжнародний університет, Науково-дослідний інститут публічного права. Київ, 2018. 211 с.
3. О репродуктивном здоровье и репродуктивных правах человека : Закон Республики Армения от 11 декабря 2012 г. №3Р-474-Н. URL: <https://www.arlis.am/documentview.aspx?docid=63870> (дата звернення: 12.06.2019).
4. О репродуктивном здоровье : Закон Республики Молдова от 15 июня 2012 г. № 138. URL: <http://lex.justice.md/viewdoc.php?action=view&view=doc&id=344838&lang=2> (дата звернення: 11.06.2019).
5. Кодекс здравоохранения Республики Таджикистан : Закон Республики Таджикистан от 30 мая 2017 г. № 1413 URL: <http://extwprlegs1.fao.org/docs/pdf/taj181168.pdf> (дата звернення: 11.06.2019).
6. О репродуктивных правах граждан и гарантиях их реализации : Закон Кыргызской Республики от 4 июля 2015 г. № 148. URL: <http://cbd.minjust.gov.kg/act/view/ru-ru/111191> (дата звернення: 11.06.2019).
7. Положення про Міністерство охорони здоров'я України : затв. Постановою Кабінету Міністрів України від 25 березня 2015 р. № 267. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/267-2015-%D0%BF> (дата звернення: 26.08.2019).
8. Human Fertilisation and Embryology Act : Закон Сполученого Королівства Великої Британії та Північної Ірландії 1990 р. (у ред. Закону від 13.11.2008). URL: <https://www.legislation.gov.uk/ukpga/1990/37/contents> (дата звернення: 13.06.2019).
9. Выбор пола ребёнка – Национальная комиссия по вопросам выбора пола ребёнка посредством предимплантационной генетической диагностики. URL: https://www.health.gov.il/Russian/Services/Citizen_Services/Pages/gender.aspx (дата звернення: 15.08.2019).
10. Про місцеві державні адміністрації : Закон України від 9 квітня 1990 р. № 586-XIV URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/586-14> (дата звернення: 26.08.2019).
11. Про затвердження Регіональної програми «Репродуктивне та статеве здоров'я населення Донецької області» на 2018–2022 роки : Розпорядження голови Донецької обласної державної адміністрації, керівника обласної військово-цивільної адміністрації від 2 березня 2018 р. № 293/5-18. URL: <https://doz.donoda.gov.ua/wp-content/uploads/2018/07/1498-293-rozp.pdf> (дата звернення: 26.08.2019).
12. Чечерський В.І. Право людини на репродуктивне відтворення як предмет міжнародно-правового регулювання. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія : Право.* 2019. № 57. Т. 1 С. 58–61.
13. Загальна декларація про геном людини і права людини від 11 листопада 1997 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_575 (дата звернення: 05.06.2019).